

X. YÜZYILDA MAVERAÜNNEHİR İLE IRAK ARASINDAKİ TİCARİ MÜNASEBETLER*

Mustafa HİZMETLİ¹

Atıf/©: Hizmetli, Mustafa (2016). X. Yüzyılda Maveräünnehir ile Irak Arasındaki Ticari Münasebetler, Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Yıl 9, Sayı 1, Haziran 2016, ss. 177-190

Özet: X. yüzyılda Abbasi devletinin merkezinde yer alan Irak bölgesi şehirlerinin ayrı bir idari birim halinde Samanilerin idaresine verilmiş olan Maveräünnehir bölgesi şehirleri arasındaki ticari münasebetler tebliğimizin konusunu oluşturmaktadır. Bu çalışmada iki bölge arasındaki işlek yollar, alınıp satılan mallar, imalat sanayi ve doğal zenginlikleri coğrafya ve tarih kaynaklarındaki veriler ışığında inceleme konusu yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Maveräünnehir, Irak, Bağdat, Abbasiler, Ticaret, Tüccar.

Makale Geliş Tarihi: 07.04.2016/ Makale Kabul Tarihi: 17.05.2016

* 7-9 Mayıs 2015 tarihinde Çorum'da düzenlenen IV. Uluslararası Türk Dünyası Ekonomik Forumu'nda sunulan bildirinin gözden geçirilmiş halidir.

1 Doç. Dr., Bartın Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, e-posta: mhizmetli@bartin.edu.tr

Commercial Relations Between Transoxiana With Irak in Xth Century

Citation/©: Hizmetli, Mustafa (2016). *Commercial Relations Between Transoxiana With Irak in Xth Century*, Hitit University Journal of Social Sciences Institute, Year 9, Issue 1, June 2016, pp. 177-190

Abstract: *Commercial relations between the Xth century Abbasid state as a separate administrative unit located in the center of the Iraqi city of which were given to the administration of the Samanids Maverannehir of the city are the subject of our essay. This is the busiest roads in operation between the two regions, traded goods, light manufacturing and natural richness of the data source in the examination in geography and history will be made.*

Keywords: *Maverannehir, Iraq, Baghdad, the Abbasids, Trade, Trader.*

I. GİRİŞ

İlk fetih yıllarında idari açıdan Horasan'ın bir parçası olarak kabul edilen Maverannehir, Samaniler döneminde III/IX. yüzyıldan itibaren bu vilayetten ayrı ve özel bir statüye sahip olmuştur. Klasik dönemde Maverannehir beş ana bölgeye ayrılmaktaydı: Merkezde en geniş ve verimli topraklarıyla Soğd (Buhara ve Semerkant), batıda Harizm, Güneyde Saganıyan-Huttel, Ceyhun'un yukarısında Bedaşşan, kuzeyde Fergana-Şaş. Ortaçağ Müslüman coğrafyacılarının verilerine göre Irak'ın batısında Suriye çölü, güneyinde Arabistan çölleri ve Basra körfezinin kuzey kısmı, doğuda Zağros dağlarının kolları ve Batı Hûzistan, kuzeyde Enbar'dan Tikrit'e kadar uzanan geniş bir bölgeyi kapsar. Beli başlı şehirleri ise merkezde Abbasi başkenti Bağdat olmak üzere Basra, Kûfe ve Vâsıt'tır.

Kaynaklarda Maverannehir'den ihraç edilen malların şu kalemlerden olduğu dikkat çekmektedir: Sabun, halı, aba'dan paltolar, kürkler, amber, bal, doğan kuşları, bakırdan mamul kandiller, kurşun mamulleri, makaslar, iğneler, bıçaklar, kılıçlar, ok-yay, etler, Türk ve Slav soyundan köleler.

Bağdat pazarlarından ihraç edilen ürünler arasında hurma başta olmak üzere pamuklu kumaşlar, ipek dokumalar, özellikle mendiller, izarlar, sarıklar, çömlekler ve cam aletler, yağlar, macunlar, aletler yer alıyordu.

II. MAVERAÜNNEHİR

Maverannehir ismi Orta Asya'ya yönelik İslâm fütuhatından sonra Arapça kaynaklarda Ceyhun nehrine (Amuderya/Oxus) izâfeten "nehirin öte tarafında bulunan bölge" anlamında kullanılmıştır. İran, Çin, Yunan ve

Arap kaynaklarında Turanî ve İrani kavimler arasında sınır olarak kabul edildiği bildirilen Ceyhun nehrine eski Türkler'in Ögüz adını verdikleri kaydedilmektedir. Mâverâunnehir tabiri IX. (XV.) yüzyıldan itibaren Farsça kaynaklarda kullanılmaya başlanmıştır. Arapça metinlerde Mâverâü'l-Ceyhûn ya da Haytal, Batı kaynaklarında Transoxiana (Transoxania) diye anılan bölgeye bazı Türk müellifleri Çayardı adını vermişlerdir. Modern dönemde Mâverâunnehir, Ceyhun ile Seyhun nehirleri arasında kalan yaklaşık 660.000 km²lik coğrafi bölgeyi ifade etmek için kullanılmaktadır (Özgüdenli,2003:177).

Bölgenin doğu ve kuzey sınırları İslâm hâkimiyetinin genişlemesine paralel olarak değişmiştir. Mâverâunnehir'in hangi şehir ve bölgeleri kapsadığı konusunda bilgi veren Arap coğrafyacılarından İstahrî güneyde Ceyhun nehriyle sınırlanan bölgenin Buhara, Semerkant, Soğd toprakları, Üşrüsene (Uşrusana), Şâş (Taşkent), Fergana, Keş (Kiş), Nesef (Nahşeb), Sagāniyân (Çagāniyân), Huttal (Huttalân), Tirmiz, Guvâziyân, Ahsikes, Hârizm, Fârâb, İsbicâb, Talas, İlak ve Hucend'i kapsadığını (İstahrî, 2015: 252); İbn Havkal doğusunda Pamir, Reşt ve düz bir çizgi üzerinde Huttel'e sınır Hint topraklarının, batısında Taraz'dan itibaren batıya doğru Bârâb (Fârâb), Sütkent, Semerkant'a tâbi Soğd, Buhara ve tâbi yerler, Hârizm ve Hârizm denizine (Aral gölü) kadar yay halindeki bir çizgi üzerinde Oğuzlar ve Karluklar ülkesinin kuzeyinde Fergana'nın doğu ucundan Taraz'a kadar uzanan düz bir çizgi üzerindeki Karluk topraklarının, güneyinde ise Bedahşan ve Hârizm denizine kadar düz bir çizgi üzerinde Ceyhun nehrinin yer aldığını ve Huttal'in de Mâverâunnehir'e dâhil olduğunu kaydeder (İbn Havkal,2004:156-157). Mes'ûdî, Mâverâunnehir'in de içinde bulunduğu geniş topraklara Kuşan adını verir (Mesudi, 1964: 133). Ebü'l-Fidâ ve Kalkaşendî gibi Arap tarihçi ve coğrafyacıları Turan topraklarının üç büyük bölgeden meydana geldiğini, bunlardan birinin Mâverâunnehir ve Türkistan olduğunu belirtirler (Ebu'l Fida,1840: 483;Kalkaşendî,1987:429).

Mâverâunnehir, ilk fetih yıllarından itibaren idarî açıdan Horasan'ın bir parçası olarak kabul edilmiştir. Ancak III. (IX.) yüzyılda Sâmaniler döneminde bölgenin Horasan'dan ayrı ve özel bir statüye sahip olduğu görülmektedir. Klasik dönemde Maveraünnehir beş ana bölgeye ayrılmaktaydı: Merkezde en geniş ve verimli topraklarıyla Soğd (Buhara ve Semerkant), batıda Harizm(sonraları Hîve), Güneyde Saganıyan-Huttel, Ceyhun'un yukarısında Bedahşan, kuzeyde Fergana-Şaş (Özgüdenli, 2003: 177-178).

Mâverâunnehir'de büyük küreler ve amillikler vardır. Horasan'dan Ceyhun'u geçince nehrin kıyısında Buhara küresi yer alır. Sermerkand, Uşrüsene, Şaş, Fergana, Kiş, Nesef, Sağaniyan ve amillikleri, Huttal ve Tirmiz'den

itibaren sırasıyla Ceyhun üzerinde uzanan Kubâdiyân, Ahsisek ve Harizm Mâverâünnehir'e bitişir. Taraz'a kadar Bârâb (Fârâb), İsbicab ve İlâk Şaş'tan, Hocende Fergana'dan sayılır. Sağaniyan amilliğine kadar Vaşcird ile Sağaniyan arası ve Huttal Mâverâünnehir'den sayılır. Zira burası, yukarı da geçtiği gibi, Vahşab, Harbâb ve Harizm arasındadır (İbn Havkal, 2014: 357).

III. IRAK

Irak isminin menşei ortaçağ İslam coğrafyacılarınca tartışılmıştır. Bu coğrafyacıların bir kısmı bölgenin Fırat ile Dicle arasında yer alan alçak, ziraata elverişli ve ormanı bol bir araziye sahip olması sebebiyle Arapça "kıyı" veya "aşağı memleket" anlamına gelen bu ismi taşıdığını söylerken, diğer bir kısmı, ismin aynı anlamdaki Farsça irâh/irâf/irâk kelimesinden Arapçalaştırıldığını ileri sürmüştür (Yakut, 1995: 106; Strange, 1993: 41). Modern coğrafyacıardan Besim Darkot ise ikinci iddiayı muhtemel görürken Aşağı Irak'ın en eski yerleşim merkezlerinden birinin Ereğ (Sumerce Erekh/Uruk) adını taşıdığına da dikkat çekmektedir (Hartmann, 1993: 667). Sâsâniler döneminde Irak'ı da içine alacak şekilde İran'ın tamamına İrânşehr adı verilir, dil-i İrânşehr (İran'ın kalbi) tabiriyle de Irak'a işaret edilirdi. Bölgenin Farsça ilk adının Sûristan olduğu, sonraları İranlıların buraya Irakistan da dedikleri bilinmektedir. Irak isminin ilk defa Bâbil toprakları için kullanıldığı tahmin edilmektedir. Ortaçağ İslâm coğrafyacıları yalnız Aşağı Mezopotamya'ya Irak, Yukarı Mezopotamya'ya ise el-Cezire diyorlardı. İslâmî literatürde fetihten itibaren Irak'ın eş anlamlısı olarak Aşağı Mezopotamya için Sevâd (kara) adının da benimsendiği görülür; bu ad bölgeye ziraate elverişli alanların koyu renkli görünüşü dolayısıyla verilmiştir (Küçükaşçı, 1999: 85-86).

Irak kuzeyde Tikrit'ten güneyde Basra körfezine, doğuda Hulvan'dan batıda Kadisiye'ye kadar uzanan bölge olarak kabul edilebilir. Makdisi kuzey sınırının Enbar'dan Sinn'e kadar uzandığı görüşündedir (Makdisi, 1967: 134) ve onun bu görüşü birçok coğrafyacıninkine gibi Samerra'nın kuruluşunu (221/836) takiben yerleşen anlayış doğrultusundadır. Irak, doğuda coğrafi bakımdan aralarında herhangi bir tabii sınır bulunmayan Huzistan gibi Basra ve Küfe şehirlerinden sonra başlayan ve tedricen yükselen bozkır tabiatlı toprakları da içine alıyordu. Bütün bunlar göz önünde tutulduğunda Irak'ın batıda Suriye çölü, güneyde Arabistan çölleri ve Basra körfezinin kuzey kısmı, doğuda Zağros dağlarının kolları ve Batı Huzistan, kuzeyde Enbar'dan Tikrit'e kadar uzanan geniş bir bölgeyi kapsadığı görülür.

Irak içerisinde Dicle ve Fırat'a dayalı ulaşım Bağdat merkezli beş karayolu ile destekleniyordu. Bunlar Hulvan üzerinden İran ve Orta Asya'ya giden

doğu, Musul ve el-Cezire'ye giden kuzey, Basra ve Vasıt'a giden güney, Kûfe, Arabistan ve Hicaz'a giden güneybatı ve Rakka, Suriye, Mısır'a giden batı yolları idi (Küçükaşcı, 1999: 86).

Irak'ta temel geçim kaynağı tarım ve ticaretti. Tarım tahıl, hurma ve meyve, özellikle de üzüm olmak üzere üç temel ürüne dayanıyordu. Hz. Ömer. Irak'ta üzümün bol miktarda üretilmesi üzerine bundan vergi alınmasını kararlaştırmıştı. IV. (X.) yüzyıldan itibaren turunçgillerin de yetiştirilmesine başlanmıştır. Anavatanları Himalayalar'ın güneyi olan bu meyveler Hint bölgesinden Uman'a, buradan Basra'ya, daha sonra da diğer Irak şehirlerine yayılmıştı. Bölgenin en önemli ihraç ürünü hurmadır. Hurmalıklar Sevad bölgesi ağırlıklı olmak üzere batıda Kadisiye'ye, kuzeyde Enbar ve Hibe kadar uzanan geniş bir bölgeye yayılmıştı. Kaynaklarda Basra ve çevresinde hurmanın 300 çeşidinin üretildiği kaydedilmektedir. Bataklıkların yer aldığı bölgelerde ise şeker kamışı yetiştirilir. Ziraata elverişli toprakların yoğunlaştığı Bağdat ile Nehrevan arasında ekim alanlarının yanında bağlarla meyve ve sebze bahçelerinden başka geniş ormanlar da bulunmaktadır (Küçükaşcı, 1999: 87). Irak şehirlerinin çoğu başta hububat, hurma ve meyveler olmak üzere gıda maddeleri ile deve, koyun ticaretiyle ün salmıştı (Duri, 1974:160-161). Bağdat'ta hurma o kadar boldu ki sekiz rıtlı bir habbeye satılıyor, ayrıca Basra'ya da gönderiliyordu (İbnü'l Cevzi, 1992:196). Samarra'nın hurma ihtiyacı da Bağdat ve Basra'dan karşılanıyordu (Yakubi, 2002: 38). Vâsıt'tan Bağdat pazarlarına büyük halı, kilim, sergi (basat), arpa, pirinç ve susam geliyordu (El-Bağdadi, 1991:102; El-Hemdani, 1958: 84).

el-Makdisi, Irak'ın ticari önemini şöyle açıklamaktadır: *“Basra'nun ipeğini, ketenini, pirincini ve ilgi çekici şeylerini duymadın mı? Orası yüksek kaliteli şeyler ve mücevherlerin merkezi, denizin limanı, karanın da mekânıdır (matrah), rastıktaş (rasuht), zincifre (kırmızı boya, sülüğen), zencar (zengar: pasın Arapçalaştırılmışı), mürdesenk (doğal kurşun oksit=PbO) orada üretilir; oranın hurması, kınası etrafa gönderilirdi. Onların ipeği, menekşesi ve gülsuyu da vardı. Übülle'de yapılan yüksek kaliteli ince keten elbiseleri, Kûfe'nin ipek sarıklarını ve yüksek kaliteli menekşesini, Bağdat'ın ilginç şeylerini, eşsiz rengârenk ipek elbiselerini ve başka şeyleri duymadın mı?”* (Makdisi, 1967: 128)

Kufe'den Bağdat tüccarları için pazarlara büyük miktarlarda yiyecek (taâm) geliyordu. Kûfe, Bağdat pazarlarını hububat ve diğer gıda ürünleriyle besliyordu (el-Hemdani, 1958: 127). 330/941 yılında da Kûfe'den Bağdat pazarlarına gelen 500 kurr hububata isyancı Ebu Abdullah el-Beridi zorla el koymuştu (Miskeveyh, 1915: 26; İbnü'l Esir, 1997: 161). Kesker Bölgesi buğday

ürünleriyle meşhurdu. Bağdat halkı için temel gıda maddesi niteliğindeki bu ürünle başkenti besliyordu (Ali, 1953: 209).

Küfe, susam, keten ve pamuk çekirdeklerinden elde edilen yağların ticaretiyle temayüz etmişti. Yağcıların, Küfe emirlik binası yakınında büyük bir çarşaları vardı. Ayrıca Küfe, Bağdat pazarlarını gönderdiği önemli miktarda yiyecek ile de besliyor (Taberi, 1967: 405; Miskeveyh, 1915: 146; İbnü'l Cevzi, 1992: 196), başkent pazarlarına 500 kurr¹ hububat gönderiyordu. Hire, içki (*humur*), meyveler ve reyhanların ticaretiyle meşhurdu. Meysan'da yastıklar ve çarşafaların ticareti yaygındı. Kerbelâ şehrinde de ticaret yaygınlaşmış, birçok Irak şehrinde tüccarlar oraya yönelmişti (Cahiz, 1983: 32; Ed-Duri, 1974: 161).

Arap tüccarlar, dokumaları, değerli madenleri, aynaları ve güzel kokuları Bağdat'a getiriyorlar, daha sonra bunların ihtiyaçtan fazla olanını devlet hudutları dışına ihracını üstleniyorlardı. Böylece Bağdat, malların fiyatlarının belirlendiği uluslararası ticarî bir merkez haline gelmişti (Hitti, 1980: 379; Taberi, 1967: 405).

Burada üretilen Tüster elbiseleri iç pazarın ihtiyacından fazlaydı. Bu durumda bu üretim fazlasının diğer İslâm ülkelerine ihracı gerekiyordu. Bağdat pazarlarından ihraç edilen ürünler arasında pamuklu kumaşlar, ipek dokumalar, özellikle mendiller, izarlar, sarıklar, çömlekler ve cam aletler, yağlar, macunlar, aletler yer alıyordu (Makdisi, 1967: 128).

Bağdat pazarlarının ihracatı sadece kendi ürettikleri ile sınırlı değildi. Bazen diğer şehirlerde üretilen malları da ihraç ediyordu. Kesker şehrinde üretilen mallar Bağdat üzerinden ihraç ediliyordu (Ali, 1953: 225). Öte yandan Arap tüccarları Bağdat'a dokumalar, değerli taşlar (*cevâhir*), aynalar, inciler, güzel kokular getiriyorlar, Bağdat tüccarları ise bu malların fazlalarını Uzak Doğu'nun her tarafına, Afrika ve Avrupa'ya ihraç ediyorlardı (Hitti, 1980:379).

IV. MAVERÜNNEHİR'İN TİCARİ ÖNEMİ

Buhara ve Semerkant eskiçağlardan beri işlek olan ipek yolu üzerinde bulunuyorlardı. İslam fetihleriyle beraber bölge Müslümanların kontrolüne girmiş oldu. Burada kervanlar bir yandan batıya Horasan'a, diğer yandan da kuzeye Buhara'ya doğru yola koyuluyorlar ve böylece Hint baharatı denizden çok uzak oldukları halde bu bölgede de yayılıyordu. Buhara'da Çin'den diğer yollarla gelmiş olan mallarla buluşuyordu (Heyd, 2000: 42-439. Semerkant, Buhara ve Harizm bölgesinin diğer bir önemli ticarî avantajı ise Hazar denizi

¹ *Kurr: Bir Babil ölçüğü olup Irak'ta 60 kafize tekabül etmekteydi (Hinz, 1990: 52).*

ve Aral denizine komşuluklarıydı. Buralarda büyük bir ticari faaliyet vardı ve bu bölgeler geniş ticari ilişkileriyle bu faaliyetlerden faydalanmasını bildiler (Heyd, 2000: 52).

X. asırda kuzeyde Volga bölgesinde yaşayan halk zümreleriyle yapılan canlı bir kara ticareti dikkati çekmektedir. Hazar Denizi, bu denizin İran'daki merkezlere ve Semerkant ve Buhara gibi şehirlere ve bunların hinterlandlarına yakınlığı sebebiyle ticari alışverişin sahnesi olarak görülmektedir. Müslüman tâcirler buralara hurma, şeker, pamuklu ve yünlü kumaşlar, demirden mamul alet edevat ve cam eşya ihraç ederler ve bunlar karşılığında buralardan diğer birçok eşya arasında baharat, kâfur, iç Asya'dan ipek ve Afrika'dan da fildişi, siyahî köleler ithal ederlerdi. el-Câhiz, Hazar'dan gelen mallar arasında köle, cariyeye, yumurta, zırh ve miğfere yer vermektedir (Cahız, 1983: 28; Hitti, 1980: 529; Heyd, 2000: 52-54).

İpek yolu üzerinde bulunan Buhara'da uluslararası ticarete bulunmak da zor değildi. Es-Sem'ani, Buharalı Erzekyan'ın kara ve deniz yoluyla seyahatlere çıktığını, bu yolculuklarından birinde önce Çin'e, oradan gemiyle Basra ve Küfe'ye gittiğini ve Ali b. Ebi Talib'in eliyle İslam'a girdiğini, naklediyor. Bu şahıs Müslüman olduktan sonra da ilim tahsili için memleketinden Horasan ve Irak'a seyahatlerde bulunmuştur (Es-Sem'ani, 1980: 110,123).

Kuzey Avrupa ülkelerinde yapılan kazılarda bulunan sikkeler arasında en çok rastlananlar Semerkant, Kaş (Taşkent), Bağdat sikkeleridir. Maverünnehir, İran, Kuzey Kür, Fırat ve Dicle nehirlerinin suladığı bölgelerin sikkeleri de boldur (Heyd, 2000: 66-67). Bu durum kuzey Avrupa'yla yapılan ticarete hangi bölgelerin ön plana çıktığının göstergesidir.

Yakutlar, lacivert taşı (*lapis lazuli*), kıymetli bakır madenleri ve asbestos Maverünnehir'den, ve cam, demir, cıva, kurşun, kalay, altın, tunç, gümüş, neft, zift, firuze, nişadır ve katran Fergana'dan temin ediliyordu (İbn Havkal, 1938: 309, 311, 449, 488, 505; Hitti, 1980: 535).

Semerkant çelik, imal ediliyordu. Semerkant vergi olarak her yıl 1300 büyük demir levha veriyordu (Makdisi, 1967: 325,340; Mazaheri, 1972: 316). Buhara'da yün elbiseler, seccadeler, kilim, halı, minberler için pirinç (*safır*), atlar için gem üretiliyordu. Buhara'dan pamuklu kumaşlar, buhariyye denen kumaş, kilim ve yün elbiseler de gönderiliyordu (Cahız, 1983: 34; El-Mukaddesi, 2015: 396; İbn Havkal, 1938: 490; El-Cehsiyari, 1980: 285).

Harizm'in merkezindeki şehrin adı Kat idi. Şehrin çarşıları mamur, ticareti bol ve bereketliydi. Harizm verimli, yemekleri, hububatı ve meyveleri çok bir

bölgedir. Yalnız burada ceviz bulunmaz. Buradan çok miktarda pamuklu ve yünlü elbiseler etrafa sevk edilir. Halkının ileri gelenleri zengin, açık bir şekilde insanlık sahibi kişilerdir. Zenginliklerinin kaynağı Türklerle ticaret yapmak ve sürü hayvanı alıp satmaktır (İbn Havkal, 1938: 361,363). Slavların, Hazarların ve bunlara komşu Türklerin kölelerinin çoğu fenek, samur, tilki, sansar vs. Hayvanlarının kürklerinin çoğu onların ülkesine gelir. Onlar arasında ipek ve yün getirmek için Ye'cüc Me'cüc tarafına giden tüccarlar vardır (İbn Havkal, 1938: 364). Harizm'den samur, sincap, kakım(*as*), vaşak, çakal ve tilki derisi; koza, desenli ipek, keçi derisi, mum, ok yapımında kullanılan akağaç, hazır ok, külâh, kurutulmuş balık, balık kemiği, balık dişi, kemer, kehribar, kaymak, bal, fıstık, şahin, kılıç, zırh, bambu, Slav köle, koyun ve sığır ihraç edilir. Bunların hepsi Bulgar ülkesinden getirilen mallardır. Ayrıca bizzat Harizm'den hunnab, kuru üzüm, yayık, susam, elbise, halı, battaniye, çarşaf, bişkiş denilen brokar, türban, göğüslük, kilit, arenc denilen bir elbise türü, ancak güçlü kişilerin çekebileceği yay, peynir, kırmızı, balık, oyma kayık ihraç edilir. Tirmiz'den de hemen hemen ayrı şeyler ihraç edilir (Mukaddesi, 2015: 334,335).

Harizm'den² vahşi eşek ve tavşan derisi, kaliteli misk, iyi cins şeker kamışı, kurşun, mum, başlık ve balık zamkı, ok, kılıç, zırh gibi silahlar getiriliyordu. Semerkant'tan kâğıt, katır, Semerkant elbisesi (*semerkandiye*), bakır kazanlar, ince ipek elbiseler, as kürkü; Türkistan'dan elbise, Şaş'tan yüksek semerler (*süruc*), tabaklanmış deri, seccadeler; Fergana'dan elbiseler, yumurta, kılıç ve mızrak, bakır, demir ve köle (Cahız, 1983: 28; Makdisi, 1967: 324-325; Lopez-Raymond, 1990: 28; Kafesoğlu, 1984: 30-31) ihraç ediliyordu. Bu bölgeler beyaz köle ticaretinin kaynağı olarak biliniyordu. Halife el-Mu'tasım'ın çok sayıda Türk köle edindiği bilinmektedir (Yakubi, 2002: 255).

Huttel'e komşu olan Vahhan ve Şikiniye küfür diyarıdır. Buralardan misk ve köle getirilir. Vahhan'da çok miktarda gümüş madenleri vardır. Huttal vâdilerinde altın ve bol miktarda altın tozu bulunur. Bu altın tozları Vahhan, Vahhan ile Tibet arasında akan sellerin ve ırmakların yataklarından toplanır. Huttal arazisi ekinlik ve meyveliktir. Burası çok verimli ve çok geniş bir bölgedir. Burada çok miktarda at ve sürü hayvanı yetiştirilir. Sâğaniyan yakınına kadar ki Vaşcird ve Şûmân arazisinden çok miktarda safran kaldırılır ve bu safran birçok bölgeye ve şehre sevk edilir. Kubâdiyan'da kök boya bitkisi yetişir. Bunlardan çok miktarda Hindistan'a sevk edilir. Sultanın bu bitkiden özel hissesi vardır. Bazen bunu topraktan kaldıranın

2 Harizm: Horasan ülkesinde çok sayıda şehri bulunan bir eyalet olup aynı zamanda Ceyhun Nehri'nin döküldüğü Aral Gölü'nün güneyinde ve bu nehrin iki tarafında uzanan arazinin adıdır (Himyeri, 1980: 224; Kafesoğlu, 1984: 30).

malının fiyatı takdir edilir, vergisi para ve dirhem olarak ödenir, tamamıyla sultanın olur (İbn Havkal, 1938:358-359).

Ahsîsek küçük ve verimli bir şehirdir, deve ve koyun gibi sürü hayvanları yetiştirilir (İbn Havkal, 1938: 360).

Sarp ve dağlık bir bölge olan Büttem'de altın, gümüş, zâc yağı ve nişadır madenleri bulunup bu madenler dünyanın birçok ülkesine sevk edilir (İbn Havkal, 1938: 384). Mink ve Mersümende'de Horasan'ın tamamına ve Irak'a ihraç edilen demir aletler yapılır. Zira Fergana demiri yumuşak, ne yapılmak istenirse o şeklin verilmesi kolaydır. Onlar akıllarına gelen birçok enteresan şeyi bu demirden yapabilirler (İbn Havkal, 1938: 385).

Buttem amilliğindeki nişadır, Fergana'daki cam, demir, cıva, bakır, kalay, altın, gümüş, naft (petrol), katran, zift, firûze, nişadır, kömür yerine yakılan bahsettiğim taş Fergana'daki meyvelerin hepsi bu dağın yamaçlarında, tepelerinde veya buna bitişen dağlarda ve vadilerde yetişir. Burada pamuklu elbise imal edilir. Bunların parası, mal gibi tartıyla alınıp satılan dirhemlerdir. Gıtrîfiyye dedikleri bir çeşit dirhemleri de vardır. Ayrıca Muhammediye ve İsmailiye dirhemleri de vardır (İbn Havkal, 1938: 369-370). Hârünürreşîd döneminde 175/791 yılında Horasan emiri atanan Ğıtrîf b. Atâ el-Kindî'den Buhara halkı kendileri için başka yere taşınmayacak ve kullanılmayacak, sadece kendi bölgelerinde geçerli dirhem basmasını istemiştir. O, birçok değerli madenlerden oluşmuş, eritildiğinde ayrıştırılmayacak dirhem bastırmıştı. Horasanlılar altın, gümüş, demir, kurşun, saf kurşun, bakır, sarı (*pirinç*) misk katılmış karışım halinde birleştirilerek Ğıtrîfiyye dirhemleri basmışlar ve vali Ğıtrîf b. Atâ el-Kindî'ye nisbet etmişlerdir (es-Sem'ani, 1980: 302).

İlâk'ın dağlarında altın ve gümüş madenleri bulunur. İlâk'ta para ve dirhem basmak için darphane vardır. Burada her iki cins mal (para) çok miktarda kullanılır. Mâverâünnehir'de sadece Buhara, Semerkant, İlâk'ta darphane bulunur (İbn Havkal, 1938: 387).

Buhara duvarının içinde ve dışında muayyen zamanlarda kurulan birbirine bitişik çarşılar vardır. Bu zengin pazarlar, buraların halkının kazanç kaynağı olan sürü hayvanları, elbise, köle, bakır, tunç, kap ve diğer kazanç kaynağı eşyanın alış-verişi için kurulur. Buhara ve etrafından ağır, iplikleri kalın, iyi eğrilmiş pamuklu kumaşlar Irak'a ve diğer bölgelere sevk edilir. Güzel halılar, kilimler, yünlü kumaşlar, minderler, seccadeler sevk edilir (İbn Havkal, 1938: 371).

Semerkant şehri Mâverâünnehir kölelerinin toplandığı yerdir. En makbul köleler Semerkant'ta yetiştirilenlerdir (İbn Havkal, 1938: 375). Semerkant'tan ihraç edilen mallar ise şunlardır: Gümüş renkli giysi ve Semerkandî denilen elbiseler, büyü bakır kazan, uzun boyunlu şişe, çadır, at koşumu ve bukağı (Mukaddesi, 2015: 335).

Mâverâünnehir'in en makbul katırları Kiş'te yetişir. Bu makbul rahvan katırlardan Horasan'ın çeşitli yerlerine götürülür (İbn Havkal, 1938: 381).

Fergana'nın Nukad ve Ahsikes v.s. taraflarında altın ve gümüş madenleri bulunduğu bahsedildi. Sûh dağlarından cıva, Yukarı Nesyâ'dan zift, taş kömürü, gümüş, altın, firûze, demir, bakır ve kalay çıkarılır. Isbere'de kömür gibi yanan ve külüyle elbiseleri beyazlatan siyah taş dağı vardır (İbn Havkal, 1938: 391).

Fergana dağlarında tohumları etrafa ihraç edilen kızılçık ağacı ve küzencân (kelkan ağacı) bulunur. Bu ağaçlar sadece burada yetişir. Büttem'de olduğu gibi bu bölgeden ve Türklerin diyarından çok miktarda nişadır çıkarılır (İbn Havkal, 1938: 392).

Şaş'tan yaban eşeği (kulan) derisinden yapılmış eyer, sadak, takke ihraç edilir. Şaş halkı Türklerden deri satın alarak dabaklarlar. Türklere ise şal, kuru hurma, gocuk, pamuk yağı, sert yay, kaliteli iğne, pamuk ve makas satarlar. Semerkand'dan Türklere ipekli brokar, mümercel denilen kızıl renkli elbise, sinizi, ham ipek ve ipekli kumaş fıstık ve ceviz ihraç edilir. Fergana ve İsficâb'dan Türklerden satın alınan köle, iç çamaşır, savaş âletleri, kılıç, bakır, demir, at ve katır sevk edilir. Huttel'den de aynı şeyler ihraç edilir (Mukaddesi, 2015: 335-336).

Buhârâ'nın etinin ve sâf denilen kavununun, Harizm'in yaylarının, Şaş'ın çanak-çömleklerinin, Semerkand'ın kaliteli kâğıdının bir benzerinin olmadığı yine kaynaklarda yer alan bir başka bilgidir (Mukaddesi, 2015: 336).

Vâşcir'de zâferan, Kubadyân'da kök boyası yetişir. Bölgede firuze ve dışarı fırlaması önlenemeyen petrol, ayrıca zift ve katran vardır (Mukaddesi, 2015: 336-337).

Mal vergisine gelince, her yirmi büyük baş hayvan, iki bin koyun, 1020 köle ve 1300 parça altın ve gümüş parça için öşür alınır. Diğer vergiler son derece cüz'dür, ama Ceyhun nehrinin bu yakasındaki köleler için konulan vergiler ağırdır. Hiç kimse kölesini bir mahalli yöneticinin yazılı izni olmadan bir sahilden diğerine geçiremez ve bir izin belgesi için 70-100 dirhem arasında para talep edilir. Kadın kölelere gelince, eğer Türk ise ve izin belgesi olmadan seyahat ediyorsa, her kadın köle için 20-30 dirhem vergi alınır. Her bir deve

için iki dirhem, bir hayvan yükü kumaş için bir dirhem alınır. Gümüş sikkeler kontrol edilmesi için Buhârâ'ya gönderilir. Menzillerdeki konaklama vergisi 1,5 dirhem civarındadır (Mukaddesî, 2015: 350).

V. SONUÇ

Yukarıda verilen bilgiler ışığında İpek yolu üzerinden bütün eski dünya ile ticari münasebetleri bulunan Semerkant, Buhara, Harizm, Fergana, Şaş gibi Maverünnehir şehirlerinin Irak bölgesine yalnız kendi mallarını sattıklarını düşünmek de doğru değildir. Çünkü bölge şehirlerinin pek çok ülke ve bölge ile ticari münasebetleri mevcuttu. Dolayısıyla gerek bu yol üzerindeki başlıca aktörleri Yahudiler olan transit ticaretiyle gelen Orta Asya Çin, Hint, Kore ve Tibet mallarını gerekse kuzey komşuları Hazar Krallığı aracılığıyla onların ticaret yaptığı Rusya, İsveç gibi İskandinav ülkeleri ile Sibiryaya mallarını da sattığını düşünebiliriz.

Aynı şekilde Irak bölgesi de kendi imal ve ihraç malları yanı sıra bölgesel ticaret aracılığıyla ülkeye gelen mallar, Basra Körfezine denizyoluyla gelen Çin, Hint ve Uzak doğu malları ile batıdan Suriye, Bizans, Mısır, Sudan, Kuzey Afrika ve Endülüs'ten gelen malların da ihtiyaç fazlasını diğer bölgelere pazarlamaktaydı. Ayrıca X. yüzyılda dünyanın sayılı büyük devletlerinden biri olan Abbasi sarayına ve devlet adamlarına dünyanın dört bir yanından gönderilen hediyelerin de Irak'ın dışındaki bölgelere de gönderilmediğini düşünmemiz de makul değildir. İki bölge tüccarları arasındaki ticari münasebetlerin ortaklık şirketlerinin kurulmasına ve bölge ve dünya ticaretinden elde edilen payın artırılmasını sağlamasının yanında sosyal ve kültürel bağların güçlenmesine de katkıda bulunduğu açıktır.

Bunlar hâricinde değinilmesi gereken husus her iki bölgede yetişen mahsul ve üretilen mamullerin bölgenin coğrafi koşullarına uygun olduğunun görülmesidir. Irak coğrafyasında daha çok meyve-sebze ağırlıklı bir üretim söz konusu iken, Maverünnehir'de tahıl ve hububatın yanı sıra bölgenin ihtiva ettiği zengin madenlerin hammaddesini oluşturduğu mamullerin üretildiği dikkat çekmektedir.

KAYNAKÇA

- ALİ, Salih Ahmed, *Et-Tanzimatü'l-ictimaiyye ve'l-İktisadiyye fi'l-Basra fi'l-karni'l-Evvel El-Hicri*, Bağdad: Matbaatü'l-Maârif, 1953.
- ED-DURÎ, Abdülaziz, *Tarihü'l-İraki'l-iktisadi fi'l-karni'r-rabi' el-hicri*, 2. bs. Beyrut: Dârü'l-Maşrık, 1974.
- EBU'L-FİDA, İmadüddin El-Melikü'l-Müeyyed İsmail b. Ali, *Takvimü'l-Büldân*, neşr. M. Reinaud, Paris: A L'imprimerie Royale, 1840.
- EL-CÂHİZ, Ebü Osman Amr b. Bahr b. Mahbub el-Kinani Leysi., *Kitabü't-Tebessur bi't-Ticare*, thk. Hasan Hüsni Abdülvehhab, 2. Bs, Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Cedid, 1983.
- EL-CEHŞİYARÎ, Ebü Abdullah Muhammed b. Abdus b. Abdullah el-Kufi, *El-Vüzera ve'l-Küttab*, thk. Mustafa Sakka, 2. Bs, Kahire: Mustafa el-Babi el-Halebi, 1980.
- EL-HEMDANÎ, Muhammed b. Abdülmelik, *Tekmiletu Târîhi't-Taberî*, Thk. A.Yusuf Kenan, Beyrut 1958, c. I.
- ES-SEM'ANÎ, Ebü Sa'd Abdülkerim b. Muhammed b. Mansur el-Mervezi Sem'ani, 562/1167, thk. Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimi el-Yemani, el-*Ensâb*, I, 1980.
- HATİB el-Bağdadi, Ebü Bekr el-Hatib Ahmed b. Ali b. Sabit, *Târîhu Bağdad ev Medinet's-Selam*, c.I, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, c. I, 1998.
- EL-HİMİYERÎ, Ebü Abdullah Muhammed b. Muhammed b. Abdullah, *Ravzu'l-Mitar fi Haberil-Aktar*, thk İhsan Abbas, Beyrut: Müessesetu Nasır es-Sekâfe, 1980.
- HİNZ, Walther, *İslam'da Ölçü Sistemleri*, çev. Acar Sevim, İstanbul: Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, 1990.
- HITTI, Philip K., *Siyâsi ve Kültürel İslâm Tarihi*, çev. Salih Tuğ, C. II. İstanbul, 1980,
- İBN HAVKAL, İslam Coğrafyası, Çev. Ramazan Şeşen, 2014.
- İBN HAVKAL, *Ortaçağda Türkler*, 156-157. *Müslüman coğrafyacıların gözüyle ortaçağda Türkler: Türklerin yaşadığı ve Türklere komşu bölgeler*, der. ve çev. Yusuf Ziya Yörükân. İstanbul: Gelenek Yayınları, 2004. İçinde.
- İBN HAVKAL, Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Havkal el-Bağdadi, *Suretü'l-Arz*, 2. Bs, Leiden: E. J. Brill, 1938, c. II, s. 490.
- İBN MISKEVEYH, Ebü Ali Ahmed b. Muhammed b. Yakub, *Tecâribü'l-Ümem*, TIB: Matbaatü's-Şeriketi't-Temeddün, 1915, c. I, s. 146;
- İBNÜ'L-CEVZÎ, Ebü'l-Ferec Cemaleddin Abdurrahman b. Ali, *el-Muntazam fi Tarihi'l-Müluk ve'l-Ümem*, thk. Muhammed Abdülkadir Ahmed Ata, Mustafa Abdülkadir Ata, racea Nuaym Zerzevir, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992, c. VI, s. 196.
- İBNÜ'L-ESİR, Ebü'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim, *el-Kâmil fi't-Tarih*, Thk. Ömer Abdüsselam Tedmürî, Beyrut: Darü'l-Kitabi'l-Arabiyye, 1997, c. VII, s. 161.
- KAFESOĞLU, İbrahim *Hârzemşahlar Devleti Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1984.
- İSTAHRÎ, Ebü İshak İbrâhim b. Muhammed el-Farisi el-Kerhî, *Ülkelerin Yolları*, çev. M. Ağarı, İstanbul, 2015, s. 252.
- KALKAŞENDÎ, Ebü'l-Abbas Şehabeddin Ahmed b. Ali b. Ahmed, *Subhü'l-A'sâ fi Sına'ati'l-İnşâ*, thk. M. Hüseyin Şemseddin, Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1987, IV, 429.
- LOPEZ, Robert S. and Raymond, Irving W., *Medieval Trade in the Mediterranean World*, New York: Columbia University, 1990.

- M. Hartmann, "Irak", MEB *İA*, V/2, 1993, s. 667.
- M. S. Küçükaşçı, "Irak", *DİA*, XIX, 1999, s. 85-86.
- MAKDİSÎ, Ebü Abdullah Muhammed b. Ahmed. *Ahsenü't-Tekasim fî Ma'rifeti'l-Ekalim*, nşr. M. J. de Goeje, Leiden: E. J. Brill, 1967.
- MAZAHERÎ, Ali. *Ortaçağda Müslümanların Yaşayışları*, trc. Bahriye Üçok, İstanbul: Varlık Yayınevi, 1972.
- MESÜDÎ, Ebü'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali, *Murûcü'z-Zeheb ve Maadinü'l-Cevher*, Kahire: El-Mektebetü't-Ticaretî'l-Kübra, 1964, I.
- MUKADDESÎ, İslam Coğrafyası, çev. Ahsen Batur, İstanbul 2015.
- O. G. Özgüdenli, "Maverünnehir", *DİA*, XXVIII, 2003, s. 177.
- STRANGE, Guy Le, *Baghdad During the Abbasid Caliphate: From Contemporary Arabic and Persian Sources*, ed. Fuat Sezgin, Frankfurt am Main: Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften, 1993, s. 41.
- TABERÎ, Ebu Cafer ibn Cerir Muhammed b. Cerir b. Yezid b. *Tarihü'l-Ümem ve'l-Müluk*, thk. Muhammed Ebu'l-Fazl İbrahim, Beyrut: Daru Süveydan, 1967, c. VIII.
- W. Heyd, *Yakındağı Ticaret Tarihi*, çev. E. Z. Karal, Ankara 2000.
- YAKUBÎ, İbn Vazıh Ahmed b. İshak b. Ca'fer, *el-Büldan*, 2002, s. 255.
- YAKUT EL-HAMEVÎ, Ebü Abdullah Şihabeddin Yakut b. Abdullah Yakut, *Mu'cemü'l-Büldan*, thk. Ferid Abdülaziz Cümdi, Beyrut: Dâru Sadır, 1995, IV.

